

Hal Kochs *Jeg anklager Rigsdagen*

En efterkrigstidsdebat i perspektiv

Da Anders Fogh Rasmussen i 2003 fordømte den såkaldte samarbejdspolitik under besættelsen som naiv, fejlagtig, forkastelig og udtryk for gustent overlæg og politisk og moralsk svigt, viste besættelsestiden endnu engang sin evne, som en af de mest omdiskuterede perioder i nyere dansk historie, til at skabe debat (Rasmussen, 2003). Foghs fordømmelse af samarbejdspolitikken og den ledsagende parallelisering af idealerne bag modstandsbevægelsen og Foghs egen aktivistiske udenrigspolitik fik adskillelige historikere til at gøre opmærksom på de komplicerede historiske forhold, som Foghs moralske fordømmelse ikke tog hensyn til. Historikeren Hans Kirchhoff beskrev således Foghs tale som en dæmonisering af samarbejdspolitikken og “en foreløbig kulmination på nymoralismens korstog i forhold til besættelsestiden” og konkluderede, at “det er for let og for billigt og det er – uhistorisk” (Kirchhoff, 2003).

Denne artikel analyserer, hvordan en lignende moraliserende tendens i dag gør sig gældende i fortolkningen af retsopgøret efter besættelsen. Det sker med udgangspunkt i teologen Hal Kochs bog *Jeg anklager Rigsdagen* fra 1947, som rummer en skarp moralsk fordømmelse af retsopgøret og de ansvarlige politikere. I Jes Fabricius Møllers nylige biografi om Koch kaldes denne bog “en samvittighedens røst i en anløben tid” og Kochs “indsats heroisk” (Møller 2009, 206f). Den samme vurdering giver Claus Bryld udtryk for i en artikel om Koch og retsopgøret, hvor han peger på “modet til at fremføre et tredje standpunkt” og fremhæver Kochs indsats som et eksempel på, “hvad et aktivt humanistisk engagement kan betyde” (Bryld 2006, 5f). En lignende analyse af retsopgøret er også at finde i værket *Danmark Besat*, som taler om “politikernes kyniske laden stå til” (Christensen 2005, 720). Efter en indledende gennemgang af *Jeg anklager Rigsdagen* lader artiklen Kochs “anløbne samtid” komme til orde, idet de samtidige avis anmeldelser af bogen analyseres. Disse anmeldelser beskrev på ingen måde Koch som en “samvittighedens røst”, men brugte derimod udtryk som “Skrivebordsfilosof”, “Mester i Tungetaleriets Kunst”, “Dialektiker”, “den ‘frisindede’ intellektuelle” og “en ringe Historiker”. Afslutnings-

vis sammenlignes Kochs og nutidens moralske fordømmelse af restopgøret med anmeldelsernes syn på sagen, og det konkluderes, at Kochs og nutidens moralske fordømmelse af retsopgøret med heroiske og humanistisk mytek nusende historikere over for anløbne og kyniske politikere er for ensidig og unuanceret, idet en sådan fordømmelse, ligesom Foghs, ikke i tilstrækkelig grad tager hensyn til "Forudsætningerne som de var dengang", som man sagde i *Social-Demokratens* anmeldelse.

Anklagens baggrund: retsopgøret

"Professor Hal Koch har udsendt en bog med titlen: 'Jeg anklager Rigsdagen'". Sådan kan man læse i afsnittet om 21. november i *Avis-Aarbogen 1947: Aarets Begivenheder hjemme og ude i faa Ord* (Elberling 1948, 100). Koch, den store demokratitænkner, som i 1945 havde udgivet bogen *Hvad er Demokrati?*, angreb nu Rigsdagen, en af demokratiets vigtigste institutioner, for dens rolle i forbindelse med retsopgøret efter besættelsen. Det måtte være en af "Aarets Begivenheder".

Baggrunden for den anklage, som Koch rettede mod Rigsdagen, var det retsopgør, som blev vedtaget i befrielsessommeren 1945. Initiativet til retsopgøret var allerede blevet taget under besættelsen, hvor modstandsbevægelsens fællesråd, Frihedsrådet, i november 1943 udsendte sit efterkrigstidsprogram *Naar Danmark atter er frit*, som bl.a. indeholdt tanker om et opgør med kollaboratører. I løbet af besættelsen blev disse tanker videreudviklet af modstandsbevægelsens juridiske udvalg (Tamm 1997, 70f). Omkring årsskiftet 1944-1945 nedsatte den tidligere socialdemokratiske statsminister Vilhelm Buhl (der var blevet tvunget væk af tyskerne til fordel for Erik Scavenius) imidlertid også et udvalg, som på vegne af Rigsdagens politikere udarbejdede et lovudkast, som kunne danne grundlag for et retsopgør (Tamm 1997, 85f). Den 30. april 1945 mødtes modstandsbevægelsen og politikerne så for at forsøge at opnå enighed om retsopgøret (Tamm 1997, 93). Det lykkedes, og efter befrielsesregeringens tiltræden 9. maj (med Buhl som statsminister og en 50-50 deling af ministerposterne mellem modstandsbevægelsen og de "traditionelle" partier) fremlagdes to lovforslag 25. maj 1945, som kom til at danne grundlag for retsopgøret. Nogle af de væsentligste elementer i lovene var, at de ville have tilbagevirkende kraft, at dødsstraffen genindførtes, og at 4 års fængsel blev minimumsstraf. Der havde været diskussion om, hvorvidt de skulle virke tilbage til 29. august 1943, hvor samarbejdspolitikken officielt ophørte, eller til 9. april 1940, da besættelsen begyndte, men datoen blev den 9. april (Tamm 1997, 120f). Der havde ikke været egentlig kritik af lovene, da de blev vedtaget, men da dommene begyndte at falde, tog kritikken til, da en del følte, at de var for hårde. Det førte bl.a. til en revision af lovene i 1946 (Tamm 1997, 256). Kritikken vedblev dog, og i den offentlige debat blev der af flere personer rejst krav om amnesti, benådning og ændring af lovene (Tamm 1997, 432f). Det var som indlæg i denne debat, at *Jeg anklager Rigsdagen* udgjorde kulminationen på Kochs engagement i retsopgøret (Poulsen 1969, 94).

Oprindeligt var teologen og kirkehistorikeren Koch blevet kendt i en bredere offentlighed, da han i efteråret 1940 holdte en række populære offentlige foredrag på Københavns Universitet om Grundtvig (Møller 2009, 88f). Det var sandsynligvis

medvirkende til, at han i 1940 blev overtalt til at blive formand for Dansk Ungdoms-samvirke, som skulle samle den danske ungdom om nationale værdier på tværs af politiske skel, nu hvor landets fremtid var truet af den tyske besættelsesmagt (Møller 2009, 95f). Som formand lykkedes det Koch at ændre foreningens formål, så demokratiet kom til at stå i centrum, i stedet for blot det nationale (Møller 2009, 108). Gennem sin formandsrolle havde han også en tæt kontakt med samlingsregeringens politikere, selv om han ikke officielt var politisk udnævnt. Han kunne da også skrive relativt frit under besættelsen og slog igennem en lang række foredrag, artikler og debatindlæg sit navn fast i den offentlige debat, og blev en person hvis holdning, der blev lyttet til – men også reageret på. Efter krigen var han en af drivkræfterne bag oprettelsen af Krogerup Højskole, hvor han var forstander i ti år, inden han til sidst i livet vendte tilbage til den akademiske verden og skabte sit eget Institut for Dansk Kirkehistorie, hvor han arbejdede indtil sin død i 1963.

Hal Koch anklager

Som antydnet i indledningen er *Jeg anklager Rigsdagen* blevet lovprist for sin humanistiske og intellektuelle uafhængighed og integritet. Denne vurdering stemmer ganske godt overens med den selvopfattelse, som kan læses ud af bogen. Allerede titlen giver associationer til Zolas berømte intervention i Dreyfus-affæren i 1898, hvor begrebet om “den intellektuelle” som en samfundskritisk og humanistisk stemme blev skabt. I overensstemmelse hermed iscenesætter Koch i bogen sig selv som den magtesløse, der kun besidder ordets og fornuftens magt, som ikke er meget værd, hvis den politiske magt ikke har lyst til at lytte. Han var således “paa Forhaand klar over det haabløse i at opnaa noget positivt” og vidste, at “ingen vilde høre paa det” (6). Han havde altså på forhånd opgivet af få Rigsdagen i tale og havde kun et spinkelt håb om på en eller anden måde “at paavirke den almindelige Stemning i Befolkningen”(10f). Når han alligevel havde skrevet bogen, så var det dels fordi, det simpelthen var en “Tilfredsstillelse [...] at sige Tingene rent ud” (6), dels fordi den samvittighed, som Møller lovpriser så højt i sin biografi, ikke ville lade ham være: “Men jeg kan ikke berolige mig selv [...]: Samvittigheden bliver ved med at plage mig” (6).

Når Kochs samvittighed var så plaget og plagende, var det fordi, han mente, at retsopgøret havde antaget “en kaotisk og skandaløs Karakter” (88) og udgjorde “en Skandale og en Plet paa det danske Samfund” (91). Og når han anklagede Rigsdagen, regeringen og Vilhelm Buhl, var det, fordi “Regeringen som sådan, dens Medlemmer, en for alle og alle for en, har Ansvar for det som skete” sammen med “alle Rigsdagens samtykkende Medlemmer” (100). Retsopgøret var derfor ikke blot “en Plet på det danske Samfund”, men først og fremmest “en Skamplet på den danske Rigsdag”, og kunne ikke “undgaa at rejse spørgsmaalet om Folkestyrets Sundhed” (122f). Hvis den store demokratiforkæmper havde sat sig for at “tale af karsken Bælg, sige Tingene, stiltfærdigt, uden Ophidselse, men utilsløret og skarpt” (13), kan man vist godt sige, at det lykkedes.

For Koch var der forskellige grunde til at retsopgøret var så skandaløst. For det første var der tale om “en menneskelig Ulykke” (111). Men ud over den menneske-

lige ulykke, mente Koch også, at det “samfundsmæssigt set [...] er lige saa alvorligt, at der i vide Kredse har bredt sig en *almindelig Mistillid til Domstolenes Afgørelser*” som følge af “den Uensartethed, der var over de retslige Afgørelser” (110f). Det var denne mistillid, som rejste “Spørgsmålet om Folkestyrets Sundhed”, fordi “politisk uafhængige Domstole, som nyder urokket Agtelse og Tillid i Befolkningen”, var “Grundpillen for et demokratisk Retssamfund” (123).

Når Koch skulle tage stilling til revisionen af straffelovgivningen fra 1946, indrømmede han, at den “betegnede et stort Fremskridt, navnlig i Retning af større Ensartethed”, og at den udstrakte brug af benådningsretten, som fulgte i kølvandet på den, havde “raadet Bod paa mange Ulykker” (111). Det var dog alt sammen “Godt det samme”, for der blev ikke “foretaget noget principielt Opgør,” og “der blev heller ikke [...] stillet det klare Spørgsmål, hvor langt Politikernes Ansvar rækker”, og derfor blev der ikke “skabt ordnede Retsforhold, som var egnet til at genoprette Tilliden til Lovgivning og Domsmagt” (111).

Det er bemærkelsesværdigt, at Koch her angav en ekstra grund til, at han anklagede Rigsdagen. Ud over den menneskelige ulykke og de uensartede domme, var det tilsyneladende også et problem, at der ikke var “foretaget noget principielt Opgør”. Hvad var det for en sammenhæng, som Koch så imellem retsopgøret, et “principielt Opgør”, “Tilliden til Lovgivning og Domsmagt” og “Folkestyrets sundhed”? Hvad var det for en moral- og historieforståelse, som skulle få disse ting til at hænge sammen og levere Kochs utilslørede og skarpe svar på “det klare Spørgsmål, hvor langt Politikernes Ansvar rækker”?

Moralsk fordømmelse og historisk forståelse

Koch mente selv, at hans moralforståelse var ganske simpel. Han var ikke principrytter, men mente, at “ekstraordinære Situationer kan gøre at man maa bryde med selv de bedste Principper” (90) og anklagede derfor kun ud fra en “relativ moral”, som anerkendte “Opportunismens relative Berettigelse” (94). Derfor påstod han heller ikke, at “det under alle Omstændigheder og til alle Tider er absolut forkasteligt at give Straffelove med tilbagevirkende Kraft eller indføre Dødsstraf” (90). Problemet var derimod “ganske konkret de Love, vi fik” (91). For i politik måtte moral “nu engang først og fremmest betyde Sammenhæng, Kontinuitet, mellem Ord og Handling: at Fortidens Ord og Handlinger er indkalkuleret i Nutidens Holdning” og derfor krævede den politiske moral, at man udviste “*Solidaritet overfor sin egen Fortid*. Ellers gik Sammenhængen, og det vil sige Moralen, tabt” (108).

Når Koch mente, at denne sammenhæng og moral var gået tabt, skyldtes det hans analyse af retsopgørets historiske baggrund. For Koch havde retsopgørets love således først og fremmest været “baaret [...] af en ganske ensidig Betragtning og af stemningsbetonede Følelser” (91), som “havde taget Magten fra det kølige Ræsonnement, ikke blot hos Folket, men i videste Udstrækning ogsaa hos dets ledende Mænd” (88). De stemningsbetonede følelser var i høj grad skabt af modstandsbevægelsen, som havde haft monopol på den offentlige diskussion fra 29. august 1943 til 5. maj 1945 og brugt dette til at udbrede dens “agitatorisk-mytologiske Betragtning af Fortidens Begivenheder” (95). Således blev der skabt “*et ganske falsk billede*

af *Besættelsestiden*”, som ikke blot blev “pacet frem af illegal Presse og efter 5. Maj af kommunistisk Agitation”, men også blev “behørigt støttet i den første Tid efter 5. Maj af Dagspressen” (95f). Ifølge dette falske billede kunne regeringerne frem til bruddet 29. august 1943 ikke “opfattes som et Udtryk for Folkets Vilje”, da “det Danske Folks egentlige Sindelag og Livsmod først kom til Orde i Modstandsbevægelsen”, som reddede landet fra “moralsk Ruin” indadtil, samt “Vanære og Fordømmelse” udadtil, da den “tvang de gamle, svage, opportunistiske, for ikke at sige collaborationistiske Politikere væk” (96).

For Koch var det dog ikke under besættelsen, at politikerne havde været svage, men i forbindelse med retsopgøret, og derfor mente han, at en anden “Grund til Skandalen var Rigsdagens og Partipressens svage Holdning” (92). Han var villig til at indrømme, at en del af denne ‘svage Holdning’ kunne skyldes, at modstandsbevægelsen stod stærkt lige efter befrielsen. Måske havde der været tale om “et Diktat fra Modstandsbevægelsens side”, som man måtte bøje sig for, fordi “man frygtede en Revolution eller en Borgerkrig” (92). Måske handlede “Rigsdagen kun nødtvunget, af Hensyn til Landets Sikkerhed og Vel” i sommeren 1945, da den var med til at vedtage retsopgørets love. Men hvad med senere, da modstandsbevægelsens folk ikke længere var bevæbnede? Hvad med “i September og Oktober? Da var der dog næppe Fare hverken for Revolution eller Borgerkrig?” (93).

Med dette spørgsmål mente Koch uden tvivl, at han var ved at have presset Rigsdagen og dens politikere op i en moralsk skammekrog. For hvordan stod det til med den moralske sammenhæng, hvis de helt frivilligt, uden pres fra modstandsbevægelsen, lod love stå ved magt, som de kun havde accepteret af bitter nødvendighed? Det var “ikke for at drille eller kritisere”, at han spurgte, men fordi han oplevede “Rigsdagens Holdning i Tiden efter Besættelsen som noget af det mest beskæmmende, vi har oplevet” (93).

For Koch var der ingen tvivl om, at Rigsdagens flertal med befolkningsflertallets opbakning havde valgt “at opretholde Landets Neutralitet” og forsøgt “at finde den rette Mellemsvej mellem passiv Modstand og den nødvendige Imødekommenhed overfor Besættelsesmagten for at gavne Folket, for at redde truede Landsmænd og for at gøre det bedst mulige ud af en ulykkelig Situation” (99). Som dokumentation for denne ‘samarbejdspolitik’ henviste Koch til værket *Besættelsestidens Fakta*, hvor man, ifølge Koch, kunne læse, at regeringen “opfordrede [...] direkte til ‘Værnemageri’” (100). At den via det “bekendte Cirkulære af 29. Aug. 1940 til Amtmændene” (101) opfordrede myndigheder og embedsmænd til at samarbejde med tyskerne. At den tillod “*Oprettelsen af Frikorpset*” (102) og dermed lod danske mænd gå i tysk krigstjeneste. Og så kunne man også læse Buhls “mange Udtalelser [...] om den illegale Bevægelse og Sabotagen”, som klart viste, “at man var til Sinds at gøre næsten alt for at Standse Aktivismen” (102).

Derfor var det forkert, når man i forbindelse med retsopgøret havde forsøgt at fremstille det som om, “at ogsaa Rigsdagsmændene i Grunden havde været Aktivister og Frihedskæmpere”, da “den officielle, tilsyneladende Tyskerne saa forsonlige Politik [...] havde været ført med det Formaal at dække og støtte den underjordiske Bevægelse” (107).

Og derfor var der opstået kaos og moralsk anarki. For hvordan kunne regerin-

gen “komme bagefter og kriminalisere Handlinger, der i det Øjeblik, hvor de blev begaaede, var saa nogenlunde i Overensstemmelse med den lidet afklarede Linie, der blev afstukket fra Regeringens Side” (101)? Det hang ikke sammen moralsk, og det var Rigsdagens ansvar. Derfor var den under anklage. Og det nyttede ikke noget, hvis den forsøgte at undskylde sig med “at Politikerne under Besættelsestiden handlede under *Tvang*”, “at de selvfølgelig *ikke mente, hvad de sagde*”, og at “*Befolkningen selvfølgelig maatte forstaa at Ordene ikke var ment, som de var sagt*” (104f). Koch havde jo allerede bevist, at de skam mente, hvad de sagde. Og tvang fritog ikke for ansvaret for konsekvenserne, for “hver eneste af dem havde Muligheden for at nedlægge deres Hverv. De handlede kun under den *Tvang* at gøre det, som de ansaa for bedst for deres Land” (104). De var og blev de hovedansvarlige for Kochs endelig dom over Retsopgøret: “Værre kunde det næppe være gaaet” (98).

At denne dom var ment alvorligt, selv om den måske var lidt overdrevet, fremgår af Kochs tanker om, hvordan det kunne være gået. Nu når politikerne ikke havde villet være med til at skabe moralsk sammenhæng ved *enten* at nedlægge embedet *eller* give “en Redegørelse for den officielle Politik” og dermed sige “klart og tydeligt Nej til den historiske Mytedannelse” (106f), så var der kun én anden måde, hvorpå der kunne etableres moralsk sammenhæng i den førte politik: “den revolutionære” (97). Modstandsbevægelsen kunne “have draget den fulde Konsekvens af deres eget Syn. De repræsenterede Landets moralske Rygrad, derfor maatte det tilkomme dem at sanere. Det kunne kun ske gennem et kortvarigt Diktatur med hurtigt arbejdende Folkedomstole” (97). Selv om særligt kommunisterne “meget lidt egnede sig til at udgøre en moralsk Højesteret”, så kunne Koch dog ikke lade være med at spekulere på, om “det maaske i Virkeligheden havde været lykkeligere, om en saadan Revolution var blevet gennemført” (97).

Måske kunne denne tanke *for Koch* skabe moralsk sammenhæng i den førte politik og berolige *hans* samvittighed, men *for samtiden* var den noget af det mest anstødelige – hvis man skal tro anmeldelserne.

Tungetaleriets mester

Den mest kritiske anmeldelse af bogen var skrevet af Aage Schoch i *Frit Danmark*.¹ Politisk var han oprindelig nationalt-konservativt orienteret, selv om Frit Danmark under besættelsen havde været under stærk kommunistisk indflydelse (Kirchhoff 2002, 175f). Schoch havde desuden været medlem af Frihedsrådet og deltaget i forhandlingerne om straffelovstillægget og regeringsdannelsen. Som centralt medlem af modstandsbevægelsen følte han sig angrebet og gik polemisk til modangreb. Overskriften var således “Jeg anklager Hal Koch!”. Spørgsmålet er imidlertid, om der bag overskriften kun gemte sig “Skældsord i stedet for Argumenter”, sådan som Koch mente.

Skældsord var der i hvert fald nok af. “Mage til Sammensurium af slet underbyggede, positivt forkerte og indbyrdes selvmodsigende Paastande”, skulle man således lede længe efter. Koch, denne “utvivlsomt velmenende, men haabløst forvirrede Forsvarer af Demokrati og Retfærdighed”, denne mester i “Tungetaleriets Kunst”, hyllede sig i “Taagebanker” og optrådte “blindt svingende Tugtens Ris [...]

som Lærermester i Fag, som han efter alt at dømme savner de mest elementære Forudsætninger for at beherske”. Så for Schoch var der ikke andet at gøre end at præsentere Koch for “en Anklage for letfærdig Omgang med Sandheden” og en opfordring til, som teolog, at holde “sig til den Opgave, der er ham naturligt beskæren – Sjælens Frelse og ikke deres Forvildelse”. Den polemiske pen var så sandelig skarpt spidset.

Men polemikken blev også forsøgt understøttet af enkelte argumenter. Faktisk var Schoch enig med Koch i, at der var “skabt en skrigende Modsætning mellem den officielle Politik, der blev ført i Krigsaarene, og Udrensningslovenes Bestemmelser”, og at “baade Folkestyre og Retsvæsen” dermed var “genstand for en alvorlig Tillidskrise”. Kochs fremstilling var blot præget af “Unøjagtighed”, “Uvidenhed” og “Selvmodsigelser”. Det var således selvmodsigende, når han på en og samme tid var glad for, at de samme politikere fortsatte efter befrielsen, og beklagede sig over, at de løb fra deres ansvar, lige som det var selvmodsigende, når han mente, at der var tale om “en klar og tydelig Indrømmelsespolitik over for Tyskerne” og samtidig hævdede, at “Forholdet til Tyskerne var omgivet af Taager”, som undskyldte en stor del af de folk, som blev straffet i retsopgøret.

Og så var der lige Kochs kritik af modstandsbevægelsen. Det var simpelthen forkert, at “det var Modstandsbevægelsen, der under Trusler om Revolution og Borgerkrig mod Politikernes Vilje gennemtvang Straffelovstillæget”. Schoch deltog selv i forhandlingerne og vidste nok bedre, hvad der var sket, end de “interesseløse Politikere”, Koch måtte have talt med om sagen. Det hele var foregået “i Fordragelighedens Aand”.

Den ‘frisindede’ intellektuelle

Anmeldelsen i *Land og Folk* var holdt i den samme polemiske og stærkt kritiske tone som Schochs.² Forfatteren var Georg Moltved, som var medlem af DKP og skrev fast for *Land og Folk* (Thing 1993, 836), der ligesom *Frit Danmark* var opstået som et illegalt blad under besættelsen, dog under mere eksplicit kommunistisk kontrol (Kirchhoff 2002, 307f).

Den var da også skrevet i den lettere overlegne, ironisk-indforståede stil, som kendetegnede en stor del af den kommunistiske samfundskritik. Dog flød den ikke med skældsord ligesom Schochs. Godt nok kaldtes titlen “temmelig bombastisk”, og sammenligningen med Zola faldt ikke ud til Kochs fordel: “mens Zola med sin artikel vendte sig imod den franske reaktion, vovede liv og frihed og lykkedes [med] at vække demokratiet i Frankrig og i alverden, så tør det nok siges, at Hal Koch sigter lavere og ikke vover det ringeste”. Ellers var det tætteste Moltved kom på skældsord, når han karakteriserede Koch som en, der “er saa ordrig, saa forvirret, indtager saa konservative standpunkter, indpakket i demokratiske, nationalistiske fraser”. Men andet kunne man jo heller ikke forvente af en, der repræsenterede “den ‘frisindede’ intellektuelle, der ikke kan finde sit stade i den sociale konflikt, kæmper for abstraktioner som moral, demokrati, frisind, slaar om sig til højre og til venstre, mest venstre og ender uvægerlig til højre”.

Der blev også taget afstand fra Kochs ros til Scavenius (for at stå ved samarbejds-

politikken), som kun gjorde, at “man tror sig hensat til et møde i en værnemagerforening, med lange uddrag af disse uskyldiges lidelser, med krav om oprejsning, hvis ikke det danske samfund skal gå til grunde”. Der blev altså ikke argumenteret eksplicit imod Koch, men man forstår indirekte, at Moltved fandt det latterligt, at retsopgøret skulle være en trussel mod demokratiet, som selvfølgelig også blot var en abstraktion.

Kochs kritik af kommunisterne kunne dog få Moltved til at holde inde med latterliggørelsen og blive anderledes alvorlig. Koch havde sagt: “Jeg bebrejder ikke kommunisterne noget for deres optræden i 1940-41, men almindelig velanstændighed maa dog kræve, at mennesker, som dengang førte en langt mere defaitistisk politik end regeringen, ikke nu skal sidde til doms som de sande patrioter” og stillet spørgsmålet: “Og hvad med kommunisterne, og særlig Aksel Larsen, som unægtelig havde en højst broget fortid, netop set under synspunktet kollaboratisme?”.

Et så direkte angreb på DKPs leder måtte man selvfølgelig tage stilling til i DKPs avis, og Moltveds reaktion var da også præget af stærk forargelse: “her er vi ude for det rene perfidi. Først siges det, at kommunisterne var defaitister, altsaa taalmodigt affandt sig med det uundgaaelige, dernæst at det var 5. kolonnefolk. Og det siges frejdigt, uden antydning af bevisførelse!”

Skrivebordsfilosoffen

I *Information* var anmelderen Børge Outze, som selv havde grundlagt avisen som en illegal nyhedstjeneste under besættelsen, hvor den bl.a. fungerede som Frihedsrådets talerør (Kirchhoff 2005, 282f).³ Selv om Outze før besættelsen havde arbejdet for det konservative *Nationaltidende*, blev *Information* efter befrielsen en parti-uafhængig avis, om end den mente at repræsentere modstandsbevægelsens værdier (Kirchhoff 2002, 242).

Anmeldelsen var mere sympatisk indstillet end de to foregående. Der blev givet et grundigt referat af bogens centrale påstande, med vægt på opgøret med politikerne og især med Buhl (Outze mente ligefrem, at bogen burde have heddet “Jeg anklager Buhl”). På trods af den mere sympatiske indstilling, var der dog også en række kritikpunkter. Outze greb fx fat i Kochs idé om, at det måske ville have været bedre med en revolution og folkedomstole, og fremhævede, at Koch dermed havde “peget paa Modstandsbevægelsens hæderligste Motiv til Forliget med Buhl. Den ønskede ikke at gribe til Magtmidler og tog Konsekvensen af denne Vigen tilbage. Mon andre end en Skrivebordsfilosof vil bebrejde den det?” Koch måtte altså tage til takke med betegnelsen “Skrivebordsfilosof” og se sin idé kritiseret for at være virkelighedsfjern.

Et generelt omkvæd i anmeldelsen var udtrykket “alt for megen Ære”, som Outze ironisk benyttede til at frikende den illegale presse og modstandsbevægelsen. Koch tildelte dem “alt for megen Ære”, når han mente, at de kunne få politikerne til at handle af frygt i sommeren 1945, eller skabe en “Art Psykose” ved at sprede myter. For ifølge Outze havde myterne “godt nok Hold i Virkeligheden og en Opinion bag sig”. Det var altså fordi, de var sande, at de var så magtfulde, og ikke fordi *Land og Folk* og *Information* havde drevet propaganda.

De andre anklagede skulle dog ikke regne med støtte fra Outze, som fastslog, at

man på *Information* ikke var “saa overdrevent uenige med Hal Koch i meget af det, han siger om den permanent legale Presse og om Politikerne”. Dog mente Outze, at Koch gjorde politikerne, og især Buhl, uret på ét punkt, nemlig ved ikke at skelne mellem, hvordan de optrådte før og efter 29. august 1943: “Buhl var den 5. Maj ikke bare den Buhl, som havde tordnet mod Sabotagen. Han var ogsaa den Buhl, som efter 29. August spillede meget højt Spil og ved at stille sig bag Frihedsbevægelsen sikrede vigtige Forbindelseslinier til Sverige og videre ud ... Han følte sig utvivlsomt som Frihedskæmper selv.” Her byggede Outze imidlertid på det allerede sejrende modstandssynspunkt, som Koch jo kritiserede. Buhl var næppe frihedskæmper, men blot interesseret i at have kontrol med modstandsbevægelsen.

Endelig havde Outze også en kritik af Kochs centrale krav om “Anger og Ruelse paa Rigsdagen med paafølgende Amnesti”, idet han benægtede, at der skulle være tale om “noget Hav af Tragedier i Udrensningens Spor”. Ligesom Moltved syntes Outze altsaa, at Koch overdrev, når han fremstillede retsopgøret som en trussel mod demokratiet. På trods af disse kritikpunkter var anmeldelsen dog alt i alt mere sympatisk indstillet og sluttede da også med følgende opfordring: “Men læs den - den rører ved meget ømme Punkter og siger Tingene tydeligt.”

Dialektikeren og den blodtørstige Jakobiner

Anmeldelsen i *Social-Demokraten* påkalder sig særlig interesse af flere grunde.⁴ For det første var det især Buhl, den tidligere socialdemokratiske statsminister, som Koch angreb. Når man tænker på den tætte forbindelse, som stadigvæk bestod imellem *Social-Demokraten* og Socialdemokratiet i 1947, måtte man forvente en stærk reaktion. Et andet element, som nok også bidrog til angrebets alvor, var Kochs tætte forbindelse til Socialdemokratiet, som han en overgang også var medlem af (Møller 2009, 179). Man blev altsaa angrebet af en af sine “egne”, som dog åbenlyst satte kravet om solidaritet med fortiden over solidariteten med partiet.

Reaktionen i *Social-Demokraten* var da også stærkt kritisk og placeringen af anmeldelsen på lederplads vidner om, at man tog Kochs anklage meget alvorligt. Det samme gør den kendsgerning, at der i *Social-Demokraten*, som det eneste sted, udviklede sig en debat, da Hal Koch svarede på lederen to dage senere, 10. december,⁵ og svaret blev ledsaget af et gensvar fra avisen. Så selv om Koch i sit svar beklagede sig over, at “Politikerne har valgt at tie Sagen ihjel”, er debatten i *Social-Demokraten* nok det tætteste, man kommer på en reaktion fra den hovedanklagede, Buhl, selv.

Reaktionen var som sagt ret kritisk. Bogen var simpelthen overflødig: “Hal Koch har udgivet en ny Bog – Sandsynligvis en for meget”. Det eneste, som måske kunne retfærdiggøre bogens eksistens var, “den lille positive Kerne, som findes begravet under et Bjerg af Ord: ønsket om vidtgaende Benaadninger og Amnesti”. Men det skete allerede igennem den eksisterende benådningspraksis. Så bogen var og blev et overflødigt spild af 129 sider, som mest af alt gav et indtryk af “den alt for dygtige Hal Koch, Dialektikeren, som, forført af sin egen imponerende Behændighed, beviser hvad som helst og naar galt skal være, ogsaa det modsatte”.

Der var således tale om en “selvmodsigelsernes Kortslutning i Hal Kochs Ho-

vede”, når han både roste politikerne for deres ageren under besættelsen, og nu ville stille dem til ansvar efter besættelsen. Det nærmede “sig betænkeligt det rene Vrøvl” og særligt Kochs tanker om, at det måske ville have været bedre med en revolution og folkedomstole, var “ikke blot Tankespind”, men “mere ondartede, i Virkeligheden en flot Tilsidesættelse af Folkestyret”. Det var altså Koch, som med sine virkelighedsfjerne ideer, var en trussel mod demokratiet, og ikke politikerne.

Der var dog også positive ting i bogen, som når Koch udtrykte sin tilfredshed med at “de gamle ‘Pampere’” fortsatte efter befrielsen, i stedet for at blive forvist fra det offentlige liv. Det var blot svært at se “Hvorledes denne fredelige og veltilfredse Hal Koch kan forliges med den blodtørstige Jacobiner af samme Navn”. Det var også sandt, at “der sine Steder var søgt dannet falske Myter om Politikken under Besættelsen”. Buhl havde blot slet ikke noget med det at gøre.

Social-Demokraten meldte altså hus forbi. Der var ikke noget at komme efter eller sætte fingeren på hos Buhl. Problemet var Koch, som var “en ringe Historiker, fordi han aldeles oversaa Forudsætningerne som de var dengang”. Han var “i forbløffende Grad blottet for politisk Begreb, naar han med en Lineal søgte at maale en Politik, der nødvendigvis maatte bugte sig ad Krogveje for omsider at forsvinde under Jorden”. Ud over kravet om benådning og amnesti efterlod læsningen kun “Indtrykket af en forvirret og bunduretfærdig Bog”, som udgjorde “et groft Angreb paa ansvarsbevidste Mænd, som har Krav paa Nationens Taknemmelighed”.

I kommentaren til Kochs svar på anmeldelsen blev det indrømmet, “at den officielle Politik dengang var dobbelt”, og at “noget maatte underforstaaes i en Tid, hvor hverken Regeringen eller Pressen kunne tale frit”. Men hvis man tog højde for “den historiske Sammenhæng og Baggrund”, sådan som “en kritisk betragtning” burde, måtte man “benægte at Regeringens Ord og Handlinger har forledt ellers normale Mennesker med sunde nationale Instinkter til Landsforræderi”. “Den vaagne nationale Bevidsthed, det levende Had til al Slags Tyskeri og Nazisme omspændte Folket som et aandeligt Fællesskab”, og “Ingen normal Dansker traadte ud af dette Fællesskab uden at vide at han forbrød sig mod sit eget værgeløse Land”. Denne myte om hele folket, samlet mod de få åbenlyse afvigere, var ganske populær i efterkrigstiden, selv om det virkelige billede var mere mudret (Christensen 2005, 680).

Hal Koch, samtiden og eftertiden

Som det er fremgået af anmeldelserne, var der næppe nogen i samtiden, som betragtede Kochs bog som “en samvittighedens røst i en anløben tid” (Møller 2009, 206f) eller et eksempel på “hvad et aktivt humanistisk engagement kan betyde” (Bryld 2006, 5f). I stedet blev der fra vidt forskellige politiske positioner brugt udtryk såsom “Skribefilosof”, “Mester i Tungetaleriets Kunst”, “Dialektiker”, “den ‘frisindede’ intellektuelle” og “en ringe Historiker” om Koch. Det er selvfølgelig muligt, at disse samtidige vurderinger afspejlede, hvordan kyniske politikere i en hyklerisk og anløben tid reagerede på “en samvittighedens røst”, som i moralens navn blotlagde deres historiske myter. Sådan kan mange intellektuelle godt lide at tænke om sig selv, og også Koch opfattede sig selv på denne måde og fortolkes således i dag. Men det er også muligt, at en sådan kategorisk moralsk fordøm-

melse kun virker plausibel, fordi man ser bort fra nogle af “Forudsætningerne som de var dengang”, sådan som det blev hævdet i *Social-Demokraten*.

En afgørende forudsætning knytter sig til Kochs tanke om, at “et kortvarigt Diktatur med hurtigt arbejdende Folkedomstole” måske ville have været bedre. Alle de anmeldere, som havde haft tilknytning til modstandsbevægelsen, afviste blankt, at man skulle have tænkt i de baner. Schoch hævdede, at forhandlingerne med politikerne var foregået “i Fordragelighedens Aand”, Moltved fandt Kochs antydning om, at kommunisterne skulle have været “5. kolonnefolk” perfid, og Outze mente, at det var “alt for megen Ære”, når Koch hævdede, at modstandsbevægelsen kunne få politikerne til at handle af frygt i sommeren 1945. Men det var ikke kun disse, som tog afstand fra ideen. *Social-Demokraten* talte også om “en flot Tilsidesættelse af Folkestyret” og “et Anfald af jacobinsk Lune”. Det sidste provokerede demokratiforkæmperen Koch i en sådan grad, at han i sit svar fortørnet spurgte: “Hvorfor fremstiller De det da som om mine Anskuelser betød ‘en flot Tilsidesættelse af Folkestyret’? Jeg tvivler paa at der findes nogen mere haardkogt og stædig Tilhænger af Demokrati her i Landet”.

Der kan være flere grunde til, at så mange greb fat i dette punkt. Modstandsbevægelsens repræsentanter kan næppe have ønsket, at det fremstod, som om dens indflydelse i 1945 byggede på rå våbenmagt og trusler om revolution. Der er dog nyere forskning, som tyder på, at især kommunisterne faktisk tænkte i disse baner (Wium Olesen 2009, 23), og politikerne var da også meget interesseret i at få modstandsbevægelsen afvæbnet så hurtigt som muligt efter befrielsen (Christensen 2005, 680). I *Social-Demokraten* har man nok ikke kunnet modstå fristelsen til at vende anklagen væk fra Buhl og hen imod anklageren selv, demokratiforkæmperen Koch. Det er også værd at bemærke, at det store fokus på dette ene punkt gjorde det muligt for de forskellige anmeldere at se bort fra mange af detaljerne i Kochs skarp-sindige historiske analyse. Det er i hvert fald sigende, at ingen følte trang til at citere den modererende sammenhæng, som revolutionsforslaget oprådte i: “Maaske det i Virkeligheden havde været lykkeligere, om en saadan Revolution var blevet gennemført. Jeg ved det ikke, og det er ørkesløst at spilde mange Ord paa Sagen. Men den vilde i hvert Fald have befriet os fra den Farce som i Stedet blev opført” (Koch 1947, 98). Der var altså tale om en strøtanke (men måske også en skjult provokation), som næsten blev opgivet, i det den blev udtalt.

Det er imidlertid interessant, at Ditlev Tamm faktisk foreslår noget nær det samme som Koch i et efterskrift, hvor han giver sin overordnede vurdering af retsopgøret: “Måske det havde været bedre at overlade opgøret til modstandsbevægelsen, således som Frihedsrådet oprindelig selv ønskede. Så var domstolene blevet befriet for denne opgave” (Tamm 1997, 792). Når dette ikke skete, så var det fordi, det “ville have været en styrkelse af modstandsbevægelsen, som man ikke ønskede i en regering, hvis justitsminister hed Busch-Jensen, og som var på fuld fart tilbage til normaliteten og Socialdemokratiet” (Tamm 1997, 792). Det er også på denne baggrund, man skal forstå Tamms endelige dom over Kochs bog: “Det var vel også helt urealistisk at kræve indrømmelser fra politikernes side med hensyn til den politik, der var ført under besættelsen. Politikernes standpunkt var rent pragmatisk. De ønskede ikke et brud med modstandsbevægelsen, men at sikre kontinuiteten i

det politiske liv” (Tamm 1997, 436). Koch var altså politisk naiv, ifølge Tamm, “i forbløffende Grad blottet for politisk Begreb”, som man sagde i *Social-Demokraten*. Det var uden tvivl også derfor, han blev kaldt “Skrivebordsfilosof” og “Dialektiker” – betegnelser som faretruende nærmede sig det, han ikke ville være: principrytter. For hvorfor var det så vigtigt med denne sammenhæng og kontinuitet i ord og handlinger? Var det ikke næsten et absolut moralprincip for Koch? Var det forfængelighed, eller et spørgsmål om ære? Hvis man kigger efter i bogen, er der kun et sted, hvor man kan skimte en begrundelse: “det offentlige Liv kan ikke leve uden Moral, men Moral betyder først og fremmest Sammenhæng” (Koch 1947, 128). Der er imidlertid meget, som tyder på, at man i Socialdemokratiet var mere bekymret for en anden type sammenhæng end den moralske – nemlig den institutionelle og sociale.

En sådan læsning understøttes også af analysen af den kamp om fortolkningen, som fandt sted efter befrielsen i værket *Danmark Besat* (Christensen 2005). Her bliver det slået fast, at “mange af tidens aktører var bevidste om betydningen af at få indflydelse på fortolkningen af fortiden. De vidste, at der stod mere end personlig forfængelighed og ære på spil” (Christensen 2005, 707f). Dette gjaldt også politikerne, og nok især Socialdemokratiet, som måske ligefrem bevidst valgte ikke at vedkende sig samarbejdspolitikken, sådan som Koch krævede, at de gjorde. I analysen antydes det således, at de måske lod modstandsbevægelsen vinde den ideologiske sejr, kampen om historien, for selv at vinde den institutionelle sejr og undgå borgerkrig og et kommunistisk kup: “At lægge afstand til sin egen politik under besættelsen, at foregive, at man gav modstandsbevægelsen ret – med den risiko at miste æren på langt sigt, det indebar – var i det perspektiv prisen værd” (Christensen 2005, 709). Og set i samme perspektiv skulle man også tro, at Kochs moralske fordømmelse af en sådan strategi på baggrund af et absolut krav om sammenhæng mellem ord og handlinger burde anses for alt for unuanceret. Det ville jo næppe være omkostningsfrit at give en redegørelse for den førte politik under besættelsen i tiden umiddelbart efter. Ved valget i oktober 1945 tabte Socialdemokratiet således 18 mandater, de fleste nok til DKP. En stor del skyldtes uden tvivl den sociale tilbagegang for arbejderne under besættelsen, men det spillede også ind, at DKP havde været en del af modstandsbevægelsen og kunne trække på den prestige, som knyttede sig dertil (Christensen 2005, 693). På trods af den større forståelse for politikernes valg mellem magten og æren er det overraskende at læse *Danmark Besats* dom over “retsopgøret, hvor politikernes kyniske laden stå til og deres vilje til at ofre syndebukke gav plads til kommunisternes udrensingsproces” (Christensen 2005, 720). Den er meget lig Kochs. Og det samme er den generelle vurdering af besættelsen. Ligesom hos Koch vurderes det således, at besættelsestidens politik med dens blanding af samarbejdende politikere og modstandsbevægelse førte til “et for den danske stat og den danske befolkning lykkeligt resultat”, og at det mest var de samarbejdende politikeres fortjeneste, da deres strategi kunne stå alene, mens modstandsbevægelsen var afhængig af at operere i ly af samarbejdspolitikken (Christensen 2005, 726). Det er uden tvivl på grund af disse mange ligheder i den historiske analyse, at Koch i dag for mange historikere står med den ære, som han også ville have politikerne til at vedkende sig – uanset de magtpolitiske konsekven-

ser. Dér, i en bog fra 1947, kan historikerne finde et opgør med “konsensusmyten om det forenede folks kamp mod besættelsesmagten og modstandsbevægelsens fælles lederskab”, som ellers først “blev nedbrudt i 1970’erne, 80,erne og 90’erne af historikernes myteknuseri” (Christensen 2005, 708). Men spørgsmålet er, om denne anerkendelse af Kochs *historiske forståelse* af besættelsestiden automatisk bør føre til en så uforbeholden og unuanceret anerkendelse af hans *moralske fordømmelse*, at man ligefrem taler om “en samvittighedens røst i en anløben tid” eller “politikernes kyniske laden stå til”. Man behøver ikke at godtage *Social-Demokratens* påstand om, at han var “en ringe Historiker” fuldstændigt, men som den forudgående analyse har vist, var der nok mere hold end nutidens humanistiske helgenkåring af ham lader ane, i *Social-Demokratens* påstand om, at han var “blottet for politisk Begreb, naar han med en Lineal søgte at maale en Politik, der nødvendigvis maatte bugte sig ad Krogveje”. Det samme gælder dermed også de nutidige moralske fordømmelser af retsopgøret, og det er svært at overse parallellen til Foghs fordømmelse af samarbejdspolitikken, som Kirchhoff kaldte “en foreløbig kulmination på nymoralismens korstog i forhold til besættelsestiden”. Kirchhoffs analyse bygger på Max Webers skelnen mellem ansvars- og sindelagsetik, hvor ansvarsetikken præger folk med institutionelt ansvar, mens den idealistiske sindelagsetik er noget, som mere fritsvævende individer, så som professorer (i kirkehistorie) og intellektuelle kan tillade sig. Det er svært at sige, hvilken etik der er bedst, men ligesom Kirchhoff fandt Foghs dæmonisering af samarbejdspolitikken for let og billig, må det samme siges at gælde Kochs og nutidens dæmonisering af retsopgøret. Det er meget muligt, at magt korrupperer, men manglende magt – afmagt – har en tendens til at moralisere.

Noter

- 1 *Frit Danmark* Nr. 5, Dec. 1947, “Jeg anklager Hal Koch”.
- 2 *Land og Folk*, 19/12 1947, “Hal Koch anklager”.
- 3 *Information*, 20/11 1947, “Jeg anklager Rigsdagen”.
- 4 *Social-Demokraten*, 8/12 1947, “Hal Koch som anklager”.
- 5 *Social-Demokraten*, 10/12 1947, “Hal Koch svarer”.

Litteratur

- Bryld, Claus (2006): “Retsopgøret ifølge Hal Koch”, 2006, <http://www.historie-nu.dk/bryldjan06.pdf> (Hjemmeside besøgt 27/5 2009).
- Christensen, Claus Bundgård et al. (2005): *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45*, Høst & Søn.
- Elberling, Victor (red.) (1948): *Avis-Aarbogen 1947*.
- Kirchhoff, Hans et al. (2002): *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945*, København: Gad.
- Kirchhoff, Hans (2003): “Fogh dæmoniserer historien” i *Information*, 16. oktober.
- Kirchhoff, Hans et al. (2005): *Gads leksikon: hvem var hvem 1940-1945*, København: Gad.
- Koch, Hal (1947): *Jeg anklager Rigsdagen*, København: Gad
- Møller, Jes Fabricius (2009): *Hal Koch. En biografi*, København: Gad.

Poulsen, Henning (1969): "Under retsopgøret" i Poul Koch (red.): *Hal Koch og hans virke*, København: Gyldendal.

Rasmussen, Anders Fogh (2003): "Tale ved 60-året for den 29. august 1943", 2003, <http://www.befrielsen1945.dk/temaer/efterkrigstiden/offentligdebat/kilder/kilde0.html> (Hjemmeside besøgt 3/5 2011).

Tamm, Ditlev (1997): *Retsopgøret efter besættelsen 1-2*, København: Gyldendal.

Thing, Morten (1993): *Kommunismens kultur 1-2*, København: Tiderne Skifter.

Wium Olesen, Niels (2009): "Danmarks befrielse 1945 – en mislykket revolution?" i *KONTUR – Tidsskrift for Kulturstudier*, nr. 18.